

De stage als precarisering van arbeid

Ervaringen van afgestudeerde stagiairs in Nederland¹

Bram van Vulpen & Marguerite van den Berg

SOC 12 (2): 149–168

DOI: 10.5117/SOC2016.2.VULP

Abstract

The internship as precarisation of labour: Experiences of graduated interns in the Netherlands

Increasingly, the internship is not a stage in the educational process, but the first step young people set on the labour market. In this article, the internship is considered as an example of precarisation of labour. The lived experiences of internships by highly educated graduated interns are studied, using semi structured interviews. This data show how the internship is an important form of taking care of the self: a way to invest in the project the career is. This often even implies that labour is disconnected from being paid: money is seen by the interns as a perverse impetus for working. This ethopolitic makes the interns highly susceptible for exploitation.

Keywords: stage, zorg voor het zelf, precarisering van arbeid, ethopolitiek, zelfdiscipline

1 Stages verzamelen: precarisering van arbeid en zorg voor het zelf

1.1 Precarisering en precariaat

Stage lopen als eerste stap ná het afronden van de studie, dat beeld wordt steeds normaler. Ondanks het diploma op zak is entree in de arbeidsmarkt voor veel starters moeilijk. In plaats daarvan zijn er wel werkervaringsplaatsen: tijdelijke stages die ver onder het minimumloon worden betaald. Het is een vorm van precarisering van arbeid waar maar weinig over bekend is, terwijl de (afgestudeerde) stagiair inmiddels een alom gewilde hulpkracht is.

Dit artikel wil de stage begrijpen door aan te sluiten bij sociologische literatuur over precarisering en het precariaat: een klasse van werkenden met banen die zeer onzeker zijn en vaak slecht betaald. Voor de Britse socioloog Mike Savage en zijn team wordt het precariaat (een van de zeven hedendaagse klassen volgens hun analyse, Savage et al. 2013) gekenmerkt door onzekerheid. Zij bouwen daarbij op Guy Standings (2011) begrip van het precariaat: een klasse-in-wording van werkenden in onzekerheid. De stagiairs die geïnterviewd zijn voor dit artikel passen niet in alle opzichten in deze categorie; ze hebben bijvoorbeeld vaak niet een tekort aan sociaal of cultureel kapitaal (een van de aspecten van de definitie van Savage et al. (2013)). Wel is de stage zelf een vorm van *precarisering*: een volgens Isabell Lorey (2015) veel breder bestaande modus van bestuur (een 'mode of government') die werkt door een destabilisering van arbeid en van het leven zelf en die daardoor een specifieke zorg voor het zelf vergt. Precarisering betekent dat er altijd het risico bestaat om wegwerp ('disposable') te worden en dat subjecten aan een voortdurende zelfstilering moeten doen om deze afdanking te voorkomen. In die zin is er een specifieke ethopolitiek (Rose 2007) aan het werk. De stage is bij uitstek een plaats van zulke precarisering: de stage biedt per definitie geen stabiliteit en de stage betaalt te weinig om een materiele basis voor het leven te geven. Voor Standing is de stage zelfs een van de voornaamste manieren waarop jongeren in het precariaat terecht komen: een wijd verspreide vorm van uitbuiting omdat werkgevers de stage gebruiken om jonge getalenteerde mensen als 'wegwerparbeid' in te zetten.

Standing verklaart de bereidheid van jongeren om stages te accepteren uit hun hoop dat er misschien door de stage een kans zal zijn op een vaste baan in de toekomst. Een zeker beeld van de toekomst en van employability daarin (vergelijk ook Adkins (2012) over deze futuriteit van arbeid) zou doorslaggevend zijn voor jongeren om te werken voor een te klein salaris om van te leven (Standing 2012: 128). Maar is die hoop op vast werk wel de belangrijkste reden? Is die verwachting nog actueel voor jongeren? Of is precarisering als bestuursmodus zo dominant dat jongeren helemaal geen verwachting van zekerheid hebben? Om hier meer over te kunnen zeggen gaat dit artikel in op de ervaringen en verhalen van afgestudeerde stagiairs in Nederland. Aan de hand van kwalitatieve interviews gaat dit artikel over hoe afgestudeerde stagiairs zelf hun positie op de arbeidsmarkt begrijpen. Welke narratieve constructies gebruiken zij daarvoor? Hoe zien zij hun huidige positie in relatie tot hun toekomst op de arbeidsmarkt? Hoe vormen deze narratieven handelingsrepertoires? En welke zorg voor het zelf wordt daarvoor belangrijk? De onderzoeksvraag die dit artikel stuurt is

daarom: hoe begrijpen afgestudeerde stagiairs in Nederland hun positie en werk en hoe informeren deze narratieven bepaalde handelingsrepertoires?

1.2 De casus: de stage voor afgestudeerden in Nederland

In de Nederlandse arbeidsmarkt heeft dus zich een relatief nieuw fenomeen genesteld; de afgestudeerde stagiair. Oorspronkelijk was de stage ontworpen als onderdeel van het Nederlandse onderwijsstelsel, maar inmiddels zijn er dus ook stagiairs die geen opleiding meer volgen. Dat leidt tot een heel bijzondere verzameling condities: de afgestudeerde stagiair wordt onder het minimumloon betaald (en soms helemaal niet), maar krijgt geen speciale begeleiding of opleiding.

In 1968 werd het minimumloon ingevoerd om de uitbuiting van werkenden door werkgevers te beteugelen. Voor de totstandkoming van de stage werd destijds een uitzondering op de regel gemaakt: voor stages werd een financiële vergoeding geheel niet verplicht. Zo ontstond een buitengewoon belangrijk verschil tussen werknemer en stagiair: een stagiair werkt primair om te leren en daarom is betaling secundair. Ook in het huidige beleid staat het individuele leertraject van de stagiair centraal in plaats van de productiviteit (SZW 2013). Maar in de praktijk wordt een groot deel van het stageaanbod overgelaten aan de markt. Organisaties zijn volledig vrij om stageplekken aan te bieden aan eenieder die daar oornaar heeft.

Het feit dat afgestudeerden na hun studie nog een stageplek verwerven beperkt zich niet alleen tot Nederland. In andere westerse landen als Ierland, Groot-Brittannië en Australië is er in de media gerapporteerd over vergelijkbare gevallen (Holmquist en Pollak 2014; Molloy 2015) en worden door universiteiten stagetrajecten aangeboden voor afgestudeerden (Gradireland 2015; University of Sydney 2015). De slecht betaalde of zelfs onbetaalde stagiair is daarmee een belangrijk en groeiend hedendaags fenomeen. De druk voor jonge mensen om een plek op de arbeidsmarkt te veroveren neemt soms zo toe dat er naast te weinig reguliere arbeidsplaatsen ook te weinig stageplekken zijn. Dan wordt de stage zelf een begeerd product: er is immers schaarste. Zo schreef *The Guardian* (Page 2014) over een veiling voor onbetaalde stageplekken en veilden ook modehuizen Valentino en Balenciaga stageplaatsen (Tokumitsu 2014).

Vaak wordt voor het ontstaan van het fenomeen van de afgestudeerde stagiairs simpelweg verwezen naar de economische krimp van de afgelopen jaren en de krappe arbeidsmarkt (zie bijvoorbeeld Schipper 2015; Van de Vijzel 2012). Maar er lijkt toch meer aan de hand dan een tijdelijke krapte die zou zijn ontstaan door de financiële crisis van 2008. Zo is de

relatie tussen werkgever en werknemer steeds flexibeler en onzekerder geworden, zeker ook in de Nederlandse arbeidsmarkt (Bosch 2004; Schmid 2011). Precarisering van arbeid betreft grote groepen werkenden, niet alleen het precariaat. In een neoliberale logica waar onafhankelijkheid wordt gevierd gaan deregulering en responsabilisering samen en deze logica's gelden voor iedereen (Foucault 2008; Rose 2000a; Van Houdt 2014). In de afgelopen decennia heeft wat wel de fordistische modus genoemd wordt geleidelijk plaatsgemaakt voor een modus van flexibele accumulatie (ook vaak gevat in de term post-fordisme; Amin 2011; McDowell 2009), inclusief parttime werk, tijdelijke contracten en zelfstandige ondernemers die werk doen dat vroeger in dienstverband gebeurde (Schmid 2011: 171; vgl. Harvey 1990). Afgestudeerden gelden in dit post-fordistische regime veelal als 'werknemers in wording' zonder adequate beschermende rechtspositie en daardoor kwetsbaar.

Hoewel het hier een prangende maatschappelijke kwestie betreft is er erg weinig onderzoek gedaan naar de praktijken en ervaringen van afgestudeerde stagiairs in Nederland. Om hoeveel afgestudeerden het in Nederland gaat is dan ook niet bekend. Bovendien blijken afgestudeerde stagiairs in de publieke sfeer opmerkelijk zwijgzaam over hun situatie. Daarom is het belangrijk om de 'geleefde ervaring' van Nederlandse afgestudeerde stagiairs te bestuderen en deze te begrijpen in een context van precarisering van arbeid en ethopolitiek. Dit onderzoek richt zich daarom op de verhalen van hoogopgeleide afgestudeerde stagiairs. Daarbij is speciaal aandacht voor narratieven over bepaalde zelfdisciplinerende technieken: de zorg voor het zelf.

2 Ethiek, ethopolitiek en 'Do what you love': de stage ingekaderd

In het neoliberalisme zijn deregulering en responsabilisering belangrijke technieken (Rose 2000a, 2000b; Van Houdt 2014). Burgers worden individueel verantwoordelijk gemaakt voor hun eigen lot – en voelen dit zelf vaak ook zo. Mensen vieren hun individuele vrijheid en autonomie, en worden juist zo bestuurd. Specifiek het sturen van gedrag door ethiek kan worden getypeerd als ethopolitiek. Dit is volgens Rose 'the politics of life itself and how it should be lived' (2001: 18). Het begrip ethopolitiek is door Nikolas Rose in het leven geroepen binnen de context van biopolitiek.

Ethopolitiek staat voor bestuur dat zich baseert op disciplineren vanuit het individu zelf, aangestuurd door moraliteit (Rose 2000a: 1399). Ethopo-

litiek richt zich op het bevorderen en integreren van een ‘goede’ levensstijl met individuele keuzes van burgers. Het is dus zelfdisciplinerend op basis van een ‘zorg voor het zelf’, volgens de definitie van Foucault (1994: 281-301). In de zorg voor het zelf pogen individuen om een bepaald type subject te zijn door middel van zelfontwikkeling en zelftransformatie (Foucault 1994: 282). Het individu handelt daarin volgens een specifieke ethiek van zelfstilering. Binnen ethopolitiek dient het individu zichzelf te vormen, niet vanuit het principe van conformiteit maar juist om zich te bevrijden van allerlei onderdrukkende krachten (Rose 2000b: 334). Een persoon is daardoor in zekere mate bevrijd van directe inmenging van anderen en vrij om keuzes te maken. Tegelijkertijd is het individu verplicht tot het maken van een vrije en persoonlijke keuze onder een verscheidenheid aan gereguleerde opties (Rose 1999: 230).

Dit sluit aan bij wat door Boltanski en Chiapello (2005) de ‘New Spirit of Capitalism’ genoemd is. Zij beargumenteren dat het kapitalisme de expressieve kritiek vanuit de tegencultuur van de jaren zestig op het kapitalisme (vervreemding van jezelf door werk) heeft geïncorporeerd (Boltanski en Chiapello 2005; vgl. De Keere 2013). De ‘spirit of capitalism’ bouwt daarmee voort op Max Webers (2002 [1920]) *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. Het is voor Boltanski en Chiapello (2005: 162) de ideologie die legitimeert dat mensen zich verbinden aan het kapitalisme en waarin zo’n verbintenis aantrekkelijk voorkomt. In de nieuwe ‘spirit’ staat autonomie, authenticiteit en expressie centraal: werkenden zien hun loopbaan als een project van het zelf, waarin ze ook ‘dicht bij’ zichzelf willen blijven. Daarbij gebruiken ze een idioom afkomstig uit de psychologie en het Human Resource Management (HRM). In deze logica is de subjectiviteit van de werkende een fundamenteel aspect voor het succes van een organisatie. Werk op zichzelf wordt in HRM op een zodanige manier omgevormd dat het een element wordt in een persoonlijk project van zelfverwezenlijking (Rose 1999: 104). Werk wordt in deze ‘new spirit’ dus begrepen als een vorm van zingeving, verantwoordelijkheid, identiteit en persoonlijke prestatie (Rose 1999). In deze *humanization of work* wordt werk dus anders begrepen; de carrière wordt beschouwd als een narratieve identiteit die een verhaal representeert van persoonlijke geschiedenis, de huidige situatie en het toekomstperspectief (Ezzy 1997: 436).

Volgens Tokumitsu (2014) wordt deze ‘spirit’ sinds Steve Jobs gevat in het adagium ‘Do what you love’ (DWYL). Jobs sprak in 2005 afgestudeerden aan Stanford toe in een beroemd geworden speech: hij riep zijn toehoorders op om vooral hun hart te volgen en te blijven doen wat ze het liefste doen. Tokumitsu analyseert dat met het dominant worden van dit adagi-

um werk niet meer als werk is gaan tellen. Of preciezer: door werk te begrijpen als dat wat je het liefste doet, raakt de machtsrelatie tussen werkgever en werknemer uit beeld. Immers: waarom zouden we onszelf beschermen tegen de belangen van de werkgever als ons werk toch is wat we het liefste doen? Tokumitsu pleit daarom voor een herwaardering van werk als werk, voor het stoppen met het maskeren van de arbeid die we leveren opdat we dan ook onszelf weer beter kunnen beschermen. Ook bij Tokumitsu betreft de stagiair het toneel als optimaal voorbeeld om hedendaagse uitbuiting als DWYL te begrijpen.

3 Methode

De analyse in dit artikel is gebaseerd op kwalitatieve diepte-interviews met achttien afgestudeerde stagiairs die op dat moment stage liepen of recentelijk een stage hadden afgerond. Van de geïnterviewden zijn veertien vrouw en vier man. Dit onderzoek richt zich op hoogopgeleiden; respondenten rondden een HBO- of WO-opleiding af. Zo is de studie afgebakend, maar bovendien is een goede reden om op hoogopgeleiden te concentreren dat stageplekken voor afgestudeerden waarschijnlijk vaker worden ingevuld door hoogopgeleiden (Alter Opus 2015; FNV Jong 2016; Souhuwat en Van Der Sluis 2014). Nog een criterium voor de selectie van respondenten was dat er maximaal een periode van drie jaar tussen het afstuderen en de stage zit omdat het anders moeilijk werd om over recentelijk afgestudeerden te spreken. Vanwege de gevoeligheid van de informatie zijn respondenten geanonimiseerd door middel van pseudoniemen en zijn organisatienamen niet vermeld. De verschillende interviews zijn afgenomen in het kader van een afstudeeronderzoek dat zich specifiek heeft gericht op zelfbegrip van afgestudeerde stagiairs. Respondenten zijn eerst gevonden in het eigen netwerk van de onderzoeker en zo is via de sneeuwbal methode verder geselecteerd.

Stage lopen met een afgerond diploma lijkt zich enigszins in de taboesfeer te bevinden. Afgestudeerde stagiairs komen niet gemakkelijk uit voor hun situatie, mede als gevolg van schaamte en uit overwegingen ten aanzien van de carrière. Om te begrijpen hoe afgestudeerde stagiairs zelf hun positie op de arbeidsmarkt beschouwen zijn de interviews benaderd vanuit een narratieve analyse. Daarbij wordt er specifiek gekeken naar het dynamische proces van interpretatie door verhalen die actoren gebruiken om hun levens en de wereld om hun heen te kunnen begrijpen (Bryman 2008: 553). Narratieve analyse verkent de wijze waarop een verhaal wordt verteld

op basis van de positie van de spreker, de grenzen, de bijrollen en andere elementen die actoren bespeuren in hun leven en omgeving ter beschrijving van een belevenis (Riley en Haw 2005: 226). De vragen voor respondenten waren gebaseerd op een specifieke lijst onderwerpen, waaronder opleiding en de periode daarna, redenen voor de stage, verwachtingen van de stage, de dagelijkse praktijk, begeleiding, rechtvaardigheid, identiteit en de betekenis van werk. In dit artikel wordt niet zozeer één narratief geschetst van de afgestudeerde stagiair, maar is er ruimte voor meerdere narratieven die soms zelfs tegenstrijdig aan elkaar zijn. Narratieve constructies begrenzen het aantal mogelijke ervaringen en praktijken waarop het subject zichzelf op actieve wijze formeert (Ball en Olmedo 2012: 87). Gedachten, gevoelens en gedrag worden ervaren als een gevolg van een innerlijk zelf, maar zijn in zekere mate sociaal georganiseerd en gecontroleerd (Rose 1991: 1).

4 De betekenis van werk voor afgestudeerde stagiairs

4.1 Een ethiek van werk

In alle verzamelde verhalen kwam één aspect heel duidelijk naar voren: werk wordt door respondenten beschouwd als een persoonlijk project van zelfverwezenlijking. ‘Doen wat je leuk vindt’ – vergelijkbaar met DWYL (Tokumitsu 2014) – was een veelvoorkomend adagium onder de geïnterviewde afgestudeerde stagiairs. In de verhalen van de respondenten werd een narratief geconstrueerd dat een ethisch toonbeeld bevatte van passend en waardevol werk. Dit narratief van ‘zelfverwezenlijkend werk’ was ook een moreel ideaal en een voorschrift: pas dan is voldoening mogelijk. Verschillende auteurs hebben al gesteld dat werk een plek is geworden waar het individu zijn of haar verlangens kan en dient te actualiseren; het is een activiteit waar iemand zichzelf ontplooit, uitdrukt en creëert (Boltanski en Chiapello 2005; Grey 1994: 481; Rose 1999: 104). Ditzelfde narratief was te herkennen in het waardesysteem van de respondenten waarin zelfactualisatie binnen de carrière een zeer belangrijke rol speelde. Deze zorg voor het zelf is daarmee een handelswaar binnen de sfeer van consumptie. De respondenten verlangden vaak naar werk waarin zelfactualisatie mogelijk zou zijn en waarin zij hun zelf en werk konden verenigen. Anna, een onbetaalde stagiair bij een NGO, vertelde bijvoorbeeld waarom zij niet ergens betaald werkte in plaats van stage te lopen:

Ja, dat is de reden waarom ik echt ook wel boze ouders heb gehad en een oudere... Ik heb een oudere zus, die probeert mij ook heel erg te adviseren van: 'ga gewoon, neem gewoon een baan in een andere sector, dat je op z'n minst ervaring op kan doen maar ook betaald krijgt'. Maar daar staan mijn principes heel erg in de weg, [...] Dat komt omdat ik heel goed weet wat ik wil met m'n baan en dat is gewoon bijdragen aan een betere wereld. En dat was eigenlijk het enige criterium dat ik had voor een stage, of een werkplek. Ik heb ooit wel eens gezegd: al ga ik eten inladen in de vrachtwagens van het Internationale Rode Kruis dat interesseert me allemaal geen drol, zolang ik maar het idee heb dat ik bezig ben met een groter doel. Weet je wel wat mensen helpt. En dat idee zeg maar wat jij nu voorstelt, waar mijn ouders ook heel erg op hebben gehamerd. Dat riep zoveel weerstand op in mij. Ja dat ik echt heb besloten om dan maar een onbetaalde stage te gaan lopen. Puur de organisatie dat ik dacht van: ja ik wil gewoon liever ergens onbetaald stage lopen maar dat ik wel doe waar ik me goed bij voel dan dat ik ergens een redelijk oké loon krijg maar dat ik... ja voor de winst van een bedrijf bezig ben. Ik denk dat ik daar echt diep ongelukkig van zou worden.

Anna maakt hier duidelijk dat 'bijdragen aan een betere wereld' een cruciaal criterium is in haar overweging van een werk- of stageplek. Zelfverwezenlijkend werk kan volgens de respondenten enkel bereikt worden door trouw te zijn aan jezelf en werd daarom vaak ervaren als een verplichting. Anna vertelt dan ook dat haar principes leiden tot weerstand tegen werk dat niet strookte met haar morele standaard. Het narratief van zelfactualisatie in werk is hier een sterk zelfdisciplinerende techniek die subjecten aangrijpen om zichzelf moreel te beoordelen.

Dit idee ging gepaard met een bagatellisering van financiële compensatie bij de respondenten. Werk werd door respondenten, overeenkomstig met de analyse van Rose (1999), in eerste instantie beschouwd als het domein van de psychologie: een plek die voorziet in persoonlijke zingeving, van verantwoordelijkheid, identiteit en prestatie. Dit gedachtegoed heeft een groot effect op de zelfdisciplinerende van de afgestudeerde stagiairs. Voor de afgestudeerde stagiairs was een beloning in de vorm van geld dus niet leidend. Een tekenend voorbeeld hiervan is hoe Eric vertelt over zijn motivatie om stage te lopen bij een politieke partij nadat hij zijn studie had afgerond:

Ik zie het werk als iets heel intrinsieks zeg maar, wat het eigenlijk ook zou moeten zijn. Als jij later een baan hebt en je doet het alleen maar omdat je betaald krijgt, dan is het natuurlijk ook niet goed. En vaak is het een combinatie

van enerzijds: ja je hebt gewoon natuurlijk je vaste lasten te betalen en je wilt nog eens stappen en je wilt nog eens een keer op vakantie. Dus daar doe je het voor. Kijk, in de eerste plaats zal je werk moeten doen omdat je het gewoon heel erg leuk vindt. Dat je met plezier naar je werk gaat. Dus ik denk dat het die doelen een motivatie is. Dus enerzijds geld verdienen en anderzijds de intrinsieke motivatie van dat je het gewoon naar je zin hebt, dat je waardering krijgt, jezelf ontwikkelt. En nu bij mij is het eigenlijk alleen maar het laatste. (lacht). Maar eigenlijk is dat de sterkste motivatie. Als je het alleen maar voor het geld doet, dan doe je het ook niet echt met plezier denk ik. Als je het bijna alleen maar doet omdat je [het] naar je zin hebt en omdat je wilt ontwikkelen en ook de kans krijgt om jezelf te ontwikkelen, dan is dat wel goed denk ik.

Voor Eric moet werk gaan vanuit een 'intrinsieke motivatie', waarin psychologische elementen als plezier, zingeving en persoonlijke ontwikkeling tot uiting komen. Deze elementen waren voor hem doorslaggevend in de keuzes in zijn carrière. Financiële vergoeding was daar ondergeschikt aan. Hoewel geen van de respondenten het belang van een degelijk inkomen en zelfvoorziening ter discussie stelde, was dit veelal niet een primaire overweging. Eric had zelfs een vrijwilligersovereenkomst, om zo de regels van de organisatie te omzeilen die stages voor reeds afgestudeerden verbieden. Het nastreven van geld werd door alle respondenten, net als Eric hierboven, weggezet als iets onbegeerlijks en zelfs zeer onwenselijks: het druist in tegen de morele codes. Werk moet voor Eric intrinsiek zijn en het is 'natuurlijk ook niet goed' als je voor het geld werkt. In die zin komt een betaalde stage juist heel dicht bij zijn ideaal, geld is immers een perverse prikkel. Dit narratief presenteert zelfverwezenlijking als iets deugdelijks dat voortkomt uit een autonoom en persoonlijk verlangen. Geld daarentegen is niet intrinsiek, maar extrinsiek aan het individu. Eric kan zijn keuze voor een stage zien als een daad van vrijheid, een keuze los van allerlei onderdrukkende krachten op het individu en juist gebaseerd op het innerlijke zelf. Maar deze zelfdiscipline leidt wel tot een onderwaardering van financiële compensatie en tot zelfverkozen uitbuiting. Het ontdekken welk werk écht bij je past en dit vervolgens zoeken en verwerven als ware het een handelswaar kwam veel terug in de verhalen van de respondenten. Deze voortdurende praktijk van zelfformatie is karakteristiek voor een ethopolitiek waarin de uitoefening van vrijheid plaatsvindt door de consumptie van ethische waarden (Rose 2001). De identificatie met en consumptie van zelfverwezenlijkend werk kan een complexe onderneming zijn.

4.2 Zelfkennis en zelfverwezenlijking

Het zoeken naar werk dat bij jou past (een harmonisering van werk en het zelf) vindt plaats binnen de structuren van de arbeidsmarkt – daar moet naar persoonlijke expressie worden gezocht (Boltanski en Chiapello 2005; Rose 1999). Het repertoire van zelfverwezenlijkend werk wordt door de afgestudeerde stagiairs veel gebruikt in hun verhalen. De respondenten voelen zich sterk verantwoordelijk voor hun eigen carrière (vgl. Giddens 1991; Rose 1999). Dit narratief zien we terug in bijvoorbeeld het werk van Christopher Grey (1994): hij stelt dat de carrière beschouwd wordt als een project van zelfmanagement waarin men soeverein is over zichzelf en autonoom handelt. Het kan worden opgevat als een ondernemend project van het zelf: een plek waar het zelf tot uiting komt en kan worden wat het echt wenst te zijn (Grey 1994: 482).

Typerend voor de hedendaags dominante ideologie omtrent werk is de aansporing tot het floreren van individuele ‘passie’ en ‘talent’ in werk (vgl. De Keere 2013). De veronderstelling is dan dat ieder een eigen talent heeft en een specifieke passie en dat door deze te ontplooiën iedereen succesvol en gelukkig kan worden. Daarmee komt het zwaartepunt te liggen op individuele zelfkennis en wilskracht. Succes wordt in dit narratief gezien als een kwestie van het ontdekken van jezelf (Boltanski en Chiapello 2005; De Keere 2013). De wil om het zelf en werk te harmoniseren was onmiskenbaar aanwezig in de verhalen van respondenten. Het authenticiteitsideaal vraagt voortdurend een kritische inspectie van het zelf en nauwkeurige evaluatie van keuzes aangaande de carrière. Onder de respondenten heerste er veel fundamentele onzekerheid: ‘wat wil ik?’ en ‘wat kan ik?’. De veelbelovende potentie tot voldoening door zelfactualisatie maakte ook de eerste stappen op de arbeidsmarkt tot een grote keuze. Een eerste baan was voor de respondenten niet een eerste stap in een loopbaan, maar een fundamentele keuze voor een zelf.

De beroepen die door respondenten zelf werden voorgedragen als zelfverwezenlijkend werden op een voetstuk gezet. Andere beroepen werden daarentegen door hen afgedaan als niet écht werk, maar slechts een activiteit om van rond te komen. Hier wordt werk en inkomen steeds expliciet ontkoppeld. De identificatie met zelfverwezenlijkend werk in de verhalen van respondenten is dwingend en verplichtend: een verplichting om jezelf te zijn door vrije keuze. De stage krijgt daarin voor de respondenten een belangrijke functie.

Waar de zoektocht naar het zelf en zelfkennis voor velen moeilijk is, is de stage een strategie om tot zulke zelfkennis te komen als een stap op weg naar zelfverwezenlijking. Het volgen van een stage na het afstuderen was

voor de respondenten een toegankelijke, laagdrempelige en flexibele manier om zichzelf te verkennen met betrekking tot werk; een examinatie van het zelf. Zo formuleerde Hilde een reden om stage te lopen als volgt:

Iedereen begon gelijk over carrière. Mensen zeiden meteen van, zeker oudere mensen zeiden: 'o ja ja, nu denk je misschien van o wat besteed ik veel tijd aan deze organisatie maar misschien gaan ze je wel aannemen en dan ben je super blij'. En dan dacht ik: ja daar doe ik het niet voor. Zeg maar, ik wil niet gewoon een baan. Ik wil eerst erachter komen wat ik leuk vind en wat ik echt wil doen voordat ik zomaar ga werken. Daarvoor was mijn stage, niet om binnen te komen ofzo...

Als gevolg van de ervaren onzekerheden over de mogelijkheid van het vinden zelfverwezenlijkend werk, leek Hilde een stage een geschikte methode van zelfonderzoek. Het bood haar een laagdrempelige gelegenheid om wat van de enorme diversiteit aan mogelijkheden op de arbeidsmarkt te onderzoeken om vervolgens te kunnen oordelen of er sprake is van zelfactualisatie en haar zelfkennis te kunnen uitbreiden. Zulke onzekerheid heerste er eveneens over bekwaamheid. Zo beschreef Anna de rol die haar twijfels over haar individuele capaciteiten als werkende speelde in de keuze voor een stage:

Ik was naar banen aan het kijken, maar vooral toch eigenlijk naar stages. Want ik dacht ja... ik was wel een kei in studeren, maar ik was toch wel een beetje zenuwachtig voor de arbeidsmarkt en ik was heel erg bang dat ik daar niet goed in zou zijn. Dus ik wil de eigenlijk een soort van overgangsfase voor mezelf creëren in de vorm van een stage.

Onzeker over haar competenties als (toekomstig) werkende, beschouwde Anna een stage als een laagdrempelige start van haar carrière om haar eigen kwaliteiten te onderzoeken. Dat werk en stage altijd een eerste stap in een constructie van een zelf zijn in plaats van een eerste baan legt hier ook behoorlijke druk op de zelfbeoordeling van respondenten. Omdat het voor hen zo belangrijk is om de juiste keuzes te maken stellen zij ook heel erg hoge eisen aan zichzelf en hun functioneren. Een stage kan dan ook een soort test zijn, een oefening. Het werk draagt een grote belofte in zich – die van zelfverwezenlijking – en daardoor kan een stage een voorlopige veiligere optie zijn. Bovendien is de stage van tijdelijke duur en over het algemeen ervaren als minder determinerend dan 'écht' werk – ook al be-

staat dat steeds meer uit tijdelijke arbeidsvormen. Bij een stage bestaat het gevoel dat er nog ruimte is voor mismatch en persoonlijke flaters.

De twee verhalen van Hilde en Anna hierboven zijn exemplarisch voor de 'zelfopgelegde' druk op het individu. Maar dit is zeker niet de enige reden geweest voor respondenten om een stage te gaan doen. De markt waar deze jongeren zich in moeten manifesteren schetst toch vooral de contouren van mogelijke ervaringen en handelingen.

4.3 Met het hoofd tegen de muur lopen

De harmonisering van werk en het zelf is een persoonlijke zoektocht onderhevig aan overweldigende concurrentie. De mogelijkheden voor de start van hun carrière waren volgens de respondenten erg beperkt. In verschillende verhalen werd de introductie tot de arbeidsmarkt omschreven als met het hoofd tegen de muur lopen. Talrijke afwijzingen, variërend van een paar tot honderden, als gevolg van 'te weinig werkervaring' en 'de overvloed aan kandidaten' was zeer ontmoedigend en wrang voor respondenten in hun zoektocht naar zelfverwezenlijkend werk. Zo omschreef Hilde hoe zij de poging om de arbeidsmarkt te betreden had ervaren als volgt:

[...] dat was eigenlijk gewoon hélemaal geen leuke tijd. Want alles waar ik op reageerde werd ik op afgewezen en ook voor dingen waren mijn cijfers niet hoog genoeg. Dus was een beetje een... ja wat denk ik een heel veel mensen hebben die net afgestudeerd zijn, als je gewoon gaat solliciteren dat je dan heel veel afwijzingen krijgt. En ik heb niet eens heel veel afwijzingen gekregen, want ik heb gewoon heel weinig gesolliciteerd. Maar ik was zo uh... gedemotiveerd gewoon door zo'n mailtje van: 'Ja sorry er hebben driehonderd mensen gereageerd en je CV sprak ons niet voldoende aan of zo.' Ja daar had ik gewoon geen zin in. Dus toen ben ik op zoek gegaan naar een stage. Toen dacht ik: ja daar word ik vast wel aangenomen. Dus dat was ook zeker wel een motivatie, ik wilde gewoon bezig zijn en ik zag dat niet in een betaalde functie gebeuren. Dus toen ben ik weer op zoek gegaan naar een stage. Dus ook ergens wel misschien een beetje een zielig verhaal (lacht).

De afwijzingen op sollicitaties en het enorme aantal sollicitanten waar Hilde mee moest concurreren hadden een enorm demotiverend effect op haar. Verwachtingen werden razendsnel bijgesteld en haar zoektocht naar werk breidde zich al vlug uit door ook naar stageplekken te kijken. De hevige concurrentiestrijd en vele afwijzingen waren veel terugkomende onderwerpen in de interviews. Deze verhalen over het onsuccesvol con-

curreren in een zware competitie van zelfverwezenlijkende beroepen, noemen we het 'verliezernarratief'. Daarin beschrijft het subject zichzelf aan de hand van ontmoedigende gebeurtenissen als iemand die wordt overtroffen binnen de context van een massale competitie. Respondenten spraken veel in termen van competitie en positioneerden zich ten opzichte van de concurrentie. De teleurstellende ervaringen van talloze afwijzingen en een enorme concurrentie heeft een ontmoedigend effect op verliezers dat leidt tot een wanhopig en wrang gevoel ommuurd te zijn. In het verliezernarratief herkent menig respondent zich daardoor als een eenvoudig in te wisselen handelswaar, handelend uit een positie van zwakte. Zo bezien is Hildes narratief waarin de stage naar voren kwam als een ideale stap in zelfontwikkeling toch vooral een reactie op een moeilijke arbeidsmarkt.

In een omgeving waar men niet goed genoeg wordt bevonden ten opzichte van de 'dodelijke concurrentie', zoals Anna het noemde, schikt het subject zich naar de normen en waarden van de competitie om zich op positieve wijze te kunnen onderscheiden. Competitie benadrukt wedijver en binnen een krappe arbeidsmarkt wordt de druk op zelfkennis en distinctie nóg meer opgevoerd vanwege de hevige concurrentie die enkel door middel van individuele handelingen kan worden overstegen. Een aantal van de afgestudeerde stagiairs gaf dan ook aan geen andere optie meer te zien dan stage te lopen. Susanna, een afgestudeerd stagiair in de geestelijke gezondheidszorg, beschreef bijvoorbeeld dat zij na haar studietijd gretig en enthousiast was om te gaan werken, echter 'je loopt gewoon tegen een muur aan'. Eerder in het interview werd haar gevraagd wat zij wilde bereiken met haar stage. Daarop zei Susanna:

Uhm... ja ervaring met behandelen. Gewoon ervaring met cliënten, het contact *an sich*. Uh... ja dat. Gewoon dat je sterker staat op de arbeidsmarkt. Ja en het uhm... ik wilde graag bijleren, verder leren. Maar om die opleiding [basisopleiding cognitieve gedragstherapie] te kunnen doen, had je ook een plek nodig om het in praktijk te kunnen brengen. Dus zonder ervaringsplek kan je ook niet verder leren. Maar om die opleiding te kunnen doen, had je ook een plek nodig om het in praktijk te kunnen brengen. Dus zonder ervaringsplek kan je ook niet verder leren. Dus wat moet je doen? Ja je zit écht klem, je móet het haast wel doen. Ja of ik had in een café moeten gaan werken of zo. Maar ja dan kan je rondkomen, maar dan heb je nog steeds geen ervaring en je achterstand op anderen wordt steeds groter.

Susanna voelde zich vastgezet en zag geen andere mogelijkheid om vooruit te komen op de arbeidsmarkt. Werken in een café om rond te komen, zo

zegt Susanna, voorziet enkel in financiële compensatie maar niet in de benodigde psychologische uitdaging en zelfactualisatie. Bovendien helpt zulke irrelevante werkervaring niet: stilstand is achteruitgang in een competitie. In de wanhopige tijden waar starters op de arbeidsmarkt met het hoofd tegen de muur lopen bood de stage voor de meeste respondenten de enige uitweg. Moedeloos gestrand op een tussenstation te midden van het onderwijsstelsel en de arbeidsmarkt, strijden pas afgestudeerden voor een plekje op een overvolle arbeidsmarkt waar je zonder werkervaring bijna niet inkomt.

Sollicitatieprocedures functioneren vaak als examen. Voor Foucault (1989: 256-267) is het examen een terugkerend machtsritueel waarin een normaliserend oordeel wordt geveld in een individualisering die in permanente vergelijking mogelijk maakt. De beoordelaar beschikt over de macht om kennis te produceren die een legitiem perspectief definieert aan de hand waarvan het individu wordt geobjectiveerd en geëvalueerd. Zo wordt in het geval van de sollicitatie 'werkervaring' vaak als objectieve maatstaaf aangehaald. Dikwijls wordt gesuggereerd dat stages voor afgestudeerden relevante werkervaring verschaffen in de zoektocht naar betaald werk. Een stage wordt dan ingezet om de concurrentie bij te blijven of zelfs te overtreffen, waardoor er wel voor móet worden gekozen. De respondenten ervaren in hun keuze niet veel keuzevrijheid – ze zijn zelfsturend, maar in een dwingende richting. De afgestudeerde stagiairs voelden die dwang sterk. Een veelgehoord argument om een stage te gaan lopen was dan ook 'anders doet iemand anders het wel'. Het politieke frame van competitief individualisme is dus een zelfdisciplinerende techniek. Doordat concurrenten worden geclassificeerd (als in het bezit van de felbegeerde 'werkervaring') en zichzelf classificeren worden zij ook gestuurd.

In de interviews was de conformiteit naar het neoliberale discours opvallend. De verschillende respondenten voelden zich ondergeschikt aan het repertoire aan keuzes, ook al interpreteerden zij die keuzes wel als eigen verantwoordelijkheid. De optie om stage te lopen na het afstuderen werd veelal toegeschreven aan de economische crisis. De werkgevers, individuele stagegevers, werden veelal niet bekritiseerd. De meeste respondenten voelden zich machteloos maar hadden begrip voor de situatie in deze economisch barre tijden. 'Het is gewoon een luxe die ze [werkgevers] hebben in deze tijden', beschreven Chris en Floor. Zelfverwezenlijkend werk of de weg er naartoe wordt in de praktijk beschikbaar gesteld in de vorm van een stage. Door het gebrek aan startersfuncties en de nadruk op werkervaring lijkt de stage aantrekkelijker. Stage lopen als afgestudeerde

werd gezien als ‘een investering in jezelf’ een praktijk van zelftransformatie waarin individuele inzet wordt toegewijd in ruil voor (een gevoel van) persoonlijke vooruitgang in de zoektocht naar zelfverwezenlijking door middel van werk.

Dat bij een gevoel van verlies (het tegen de muur lopen) het narratief van zelfontwikkeling voor de hand ligt als alternatief is belangrijk: in plaats van verzet of onvrede over een ontoegankelijke arbeidsmarkt, individualiseren de respondenten hun respons. In plaats van protest of georganiseerd verzet (in andere tijden toch veel voor de hand liggender) gaan ze nu over tot de ‘investering’ in het zelf en de carrière die de stage is. Doordat werk integraal is aan het zelf en de inrichting van de flexibele arbeidsmarkt aanstuurt op individuele verantwoordelijkheid vergt de carrière een specifieke vorm van leven waarin het subject zich immers beschouwt als een ondernemer van zichzelf (Boltanski en Chiapello 2005). Respondenten zagen voor persoonlijke ontwikkeling, personal branding en uitbreiding van het sociale netwerk een belangrijke rol in het bouwen van de toekomst van hun carrière. Het maakte een stage tot een investering, ‘een onderdeel van een groter plan’, in de woorden van Floor, een dertigjarige afgestudeerde stagiair bij een NGO:

Maar het was een stage, van drie dagen in de week. Onbetaald, maar echt heel onbetaald. Dus je hebt ook geen reiskostenvergoeding, je krijgt helemaal niks. En ik moest wel naar Den Haag elke dag op en neer. Dus het was financieel een hele slechte deal (lacht). Maar dat had ik er wel voor over want het voelde als een onderdeel van een groter plan, waar ik wel achter stond.

Armoede en financiële tekortkomingen als gevolg van een stage kan worden gezien als een vorm van zelfdiscipline in de zorg voor het zelf. De persoonlijke keuze die wordt ervaren als een resultaat van een innerlijke zelf en de positieve interpretatie van stage maakte de respondenten relatief onverschillig voor structurele ongelijkheden en belemmering. De regulering van gedrag komt vanuit het individu zelf. Daarmee ligt de focus op individuele reflexiviteit. Opmerkelijk was de voortdurende vergelijking en het normaliserende oordeel van anderen die van grote invloed waren op het zelfdisciplinerende proces. In een verhaal van Chris, een 26-jarige afgestudeerde stagiair bij een stichting, over zijn interpretatie van het lopen van een stage na zijn studie kwam de normalisering van de stage duidelijk naar voren:

Ik vind het redelijk normaal omdat ik gewoon, ik zie het gewoon in mijn omgeving gebeuren. Dus ik bedoel als het nou echt iets als het nooit gebeurde of zo dan zou ik misschien denken: hmm geef eens dat [betere compensatie]. Tegelijkertijd denk ik ook wel eens van: nou ja het is wel misschien meer iets dat je tijdens je studie zou doen en het is wel logisch dat je nu bent opgeleid en dat je dan daarmee zou kunnen werken. Dus ik vind het wel een beetje gek, maar in de huidige tijd voelt het niet zo heel raar.

Individueel kritische gedachten van Chris de stage werden door hem zelf gebagatelliseerd door de vergelijking met actoren in zijn omgeving. Het gedrag van anderen legitimeerde niet enkel de praktijk waarin Chris zich bevindt, het informeerde zijn handelingen. Dit verhaal toont de dominantie van een gedragsnorm en de kracht van normalisering. De controlerende macht op de normen en waarden lijkt veelal horizontaal plaats te vinden, door subjecten onderling. De invloed van anderen wordt helder aan het licht gebracht in het verhaal van Peggy over een workshop voor afgestudeerden in haar negende maand als afgestudeerd stagiair:

[...] toen kreeg ik van hun dus ook te horen uh... nou hoe zij er tegen aan keken en zo. Toen dacht ik van: o dus ik ben dus niet de enige die het op deze manier ziet of die het inderdaad eigenlijk schandalig vindt. Omdat de rest van mijn omgeving die was toch wel heel erg van: 'O nee je moet blij zijn dat je in ieder geval werk hebt als orthopedagoog ook al krijg je niet betaald, je doet wel de werkervaring op.' Ik merk wel dat onder vriendinnen die ook afgestudeerd zijn dat het soort van zaligmakend is van: 'O jij hebt werk dus wees er blij mee.'

De veelal positieve reacties vanuit de omgeving hadden sterke consequenties voor de interpretatie van gepaste ervaringen en gedrag. Peggy verklaarde dat de rooskleurige respons van vriendinnen op haar situatie een soort normatief straffende werking had op haar en leidend was in haar handelen. Bezwaren werden veroordeeld in het dominante kader van zelfverwezenlijking en concurrentie. Het bekritisieren van en klagen over de praktijken van haar stage voelde niet gepast en werden horizontaal onderdrukt. In de workshop werd haar individueel kritische interpretatie juist bijgevallen en won deze aan overtuigingskracht. Het verhaal van Peggy laat de afhankelijkheid van een beperkt repertoire zien voor de interpretatie van geleefde ervaringen, de invloed van anderen en de macht van een alternatieve waarheid.

5 Conclusie en discussie

De afgestudeerde stagiairs in dit onderzoek begrijpen hun positie op de arbeidsmarkt als een noodzakelijke stap in hun loopbaan, gericht op zelfverwezenlijking. Ze willen doen wat zij belangrijk vinden, wat bij hen past en wat voor hen perspectief geeft op een bepaalde ontwikkeling van het zelf. In een context van onzekerheid, precarisering en krapte op de arbeidsmarkt kiezen jonge afgestudeerden voor stages die materieel geen basis voor hun levensonderhoud geven. Het is karakteristiek voor het lossen raken van de relatie tussen loopbaan en gesalarieerde arbeid (een fordistisch ideaal) en de opkomst van een onderscheidend profiel waarin het individu constant zelf moet investeren voor werk dat kan samenvallen met hun zorgvuldig geconstrueerde zelf. De afgestudeerde stagiairs beschouwen zichzelf niet als werknemer, ook al zijn ze afgestudeerd, maar als werknemer-in-wording, als ondernemer van het zelf. Risico en investering horen daarbij. Waar Standing (2012) aanneemt dat jongeren stages aangaan in de hoop op vaste gesalarieerde arbeid, constateren wij dat voor de afgestudeerde stagiairs in dit onderzoek dit zeker niet de belangrijkste beweegreden is. Doen wat leuk is, wat past bij je zelf, waar persoonlijke ontwikkeling mogelijk is: dat zijn ervaren doelen. De stage is dan een specifieke vorm van zorg voor het zelf. Veel respondenten stelden zich fundamentele vragen over wil en bekwaamheid: 'wat wil ik?' en 'wat kan ik?'. De stage was voor veel van hen een stap in zelfonderzoek.

Dit zelfonderzoek was wel soms uit noodzaak geboren. Het gebrek aan kansen en de vraag naar werkervaring die beide voorkwam uit de enorme concurrentie, maakte de stage een aantrekkelijk en veelal enig alternatief onder het mom van 'een investering in jezelf'. De stage werd een element van distinctie ten opzichte van de concurrentie, met als doel om dichter tot zelfverwezenlijking te komen. Hoewel de respondenten veelal vertellen over hun positie in een taal van vrije keuze, ervaren zij bij nader onderzoek ook veel dwang. Stage lopen kan worden beschouwd als onderdeel van een vrij dwingende zelfsturing. Er is een plicht om jezelf te zijn en dat ook in werk te laten zien. Het ideaal van zelfactualisatie in werk waarin 'het ware zelf' tot uiting dient te komen – de 'new spirit of capitalism' – leidde bij de respondenten tot een bagatellisering van salaris en in sommige gevallen zelfs van een verdachtmaking daarvan: als je echt gelukkig wilt zijn moet je in eerste instantie niet werken voor het geld.

Precarisering is zo dominant dat onzekerheid en precariteit verwacht worden door de stagiairs. De stage en fundamentele onzekerheid worden door hen ook actief genormaliseerd. Toch moet daarbij een belangrijke

kanttekening worden geplaatst. De respondenten in dit onderzoek zijn veelal in een financiële positie waarin een tijdelijk bestaan zonder inkomen mogelijk is. De keuze voor een onbetaalde stage is ook mogelijk door relatief beperkte financiële verplichtingen, ruime spaarrekeningen, ondersteunende ouders en/of flexibel werk ernaast. Toch is er ook voor hen een reëel en ook gevoeld gevaar: het gevaar geen materiele voet aan de grond te krijgen. Het is deze onzekerheid die precarisering als bestuursmodus kenmerkt. Hoewel deze kwetsbare groep werkenden ook nauwelijks om meer zekerheid vraagt is de stage voor afgestudeerden ook een voorbeeld van hoe het DWYL-adagio ook minder romantische gevolgen heeft. Uitbuiting in arbeidsrelatie wordt in zekere zin ook mogelijk gemaakt door deze ethopolitiek: door werk niet als arbeid te zien, maar als zorg voor het zelf wordt uitbuiting veel waarschijnlijker. Bovendien is verzet zo vrijwel onmogelijk. In de zoektocht naar werk wordt geld als een externe en perverse prikkel gezien. Wil je gelukkig en succesvol zijn in je werk dan zal je werk moeten vinden dat bij jou past. Deze expliciet morele rationaliteit benadrukt een heel specifieke levenswijze waarop afgestudeerde stagiairs zichzelf beoordelen en hun handelen op afstemmen om zichzelf te verbeteren. Het is een individuele verantwoordelijkheid op basis van een zorg voor het zelf. De nieuwe 'spirit' – in combinatie met deregulering – maakt dat pas afgestudeerden een wegwerpartikel zijn. Als gevolg van een zwakke onderhandelingspositie vanuit die enorme gedrevenheid om te werken, is het tegenwoordig gebruikelijk dat mensen met een afgerond diploma als stagiair fungeren. Zo worden taken die voorheen door een werknemer werden uitgevoerd overgenomen door een welwillende stagiair die slechts een schamele vergoeding krijgt, of zelfs helemaal niets. Vervolgens zorgt de hevige concurrentiedruk in sommige sectoren ervoor dat stage lopen na de studie niet langer als een keuze voelt, maar als noodzaak in de start van de carrière. Zo lang je maar bezig bent met wat je leuk vindt.

Noot

1. Bijzondere dank gaat uit naar dr. F.H. Tros. Dit artikel is mede tot stand gekomen dankzij zijn gedegen begeleiding tijdens het afstudeeronderzoek van de eerste auteur.

Literatuur

- Adkins, L. (2012) Out of Work or Out of Time? Rethinking Labor after the Financial Crisis. *South Atlantic Quarterly*, 111(4): 621-641.
- Alter Opus (2015) *Wel Werk, Geen Geld: Problematiek en Kansen in Werkvervangingsplekken*. Verkregen op 30 april 2016, alteropus.nl/wp-content/uploads/2015/01/Wel-werk-geen-geld.pdf.
- Amin, A. (red.) (2011) *Post-Fordism: a reader*. John Wiley & Sons.
- Ball, S.J. en A. Olmedo (2012) Care of the Self, Resistance and Subjectivity under Neoliberal Governmentalities. *Critical Studies in Education*, 4(1): 85-96.
- Boltanski, L. en È. Chiapello (2005) *The New Spirit of Capitalism*. London: Verso.
- Bosch, G. (2004) Towards a New Standard Employment Relationship in Western Europe. *British Journal of Industrial Relations*, 32(2): 617-636.
- Bryman, A. (2008) *Social Research Methods* (derde editie). New York: Oxford University Press.
- Ezzy, D. (1997) Subjectivity and the Labour Process: Conceptualising 'Good Work'. *Sociology*, 31(3): 427-444.
- FNV Jong (2016) *Meldpunt stagemisbruik fact-sheet*. Verkregen op 30 april 2016, www.fnvjong.nl/sites/default/files/meldpuntstagemisbruik-factsheet-vo1-10.pdf.
- Foucault, M. (1989) *Discipline, Toezicht en Straf: De Geboorte van de Gevangenis*. Groningen: Historische Uitgeverij.
- Foucault, M. (1994) *Essential Works of Foucault 1954-84 Volume. 1: Ethics*. London: Penguin.
- Foucault, M. (2008) *The Birth of Biopolitics*. New York: Palgrave MacMillan.
- Giddens, A. (1991) *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*. Palo Alto: Stanford University Press.
- Gradireland (2015) *Internships After You Graduate*. Verkregen op 30 april 2016, gradireland.com/work-experience/work-experience-after-university/work-experience-after-you-graduate.
- Grey, C. (1994) Career as a Project of the Self and Labour Process Discipline. *Sociology*, 28(2): 479-497.
- Holmquist, K. en S. Pollak (2014) All work and no pay: why Ireland's interns are tired of working for free. *Irish Times*. Verkregen op 30 april 2016, www.irishtimes.com/life-and-style/people/all-work-and-no-pay-why-ireland-s-interns-are-tired-of-working-for-free-1.1766646.
- Houdt, F. van (2014) *Governing Citizens: The government of citizenship, crime and migration in the Netherlands*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Keere, K. de (2013) Van zelfcontrole naar zelfexpressie. *Sociologie*, 9(1): 50-72.
- Lorey, I. (2015) *State of Insecurity: Government of the Precarious*. London: Verso.
- Molloy, A. (2015) Unpaid internships cost graduates '£926 a month'. *The Independent*. Verkregen op 30 april 2016, www.independent.co.uk/news/business/news/unpaid-internships-cost-graduates-926-a-month-9856552.html.
- Page, L. (2014) Auctioning unpaid internships is wrong. In: *The Guardian*. Verkregen op 30 april 2016, www.theguardian.com/voluntary-sector-network/2014/may/08/auctioning-glamorous-unpaid-internships-charity.
- Riley, T. en P. Hawe (2005) Researching Practice: The Methodological Case for Narrative Inquiry. *Health Education Research*, 20(2): 226-236.
- Rose, N. (1999) *Governing the Soul: The Shaping of the Private Self* (tweede editie). London: Free Association Books.
- Rose, N. (2000a) Community, Citizenship, and the Third Way. *American Behavioral Scientist*, 43: 1395-1411.
- Rose, N. (2000b) Government and Control. *British Journal of Criminology*, 40: 321-339.
- Rose, N. (2001) The Politics of Life Itself. *Theory, Culture & Society*, 18(6): 1-30.
- Rose, N. (2007) *The Politics of Life Itself: Biomedicine, Power, and Subjectivity in the Twenty-First Century*. New Jersey: Princeton University Press.

- Schipper, L. (2015) Afgestudeerde krijgt geen baan, maar wéér een stage. *Financieel Dagblad*. Verkregen op 13 augustus 2016, fd.nl/werk-en-geld/1122877/afgestudeerde-krijgt-geen-baan-maar-weer-een-stage.
- Schmid, G. (2011) Non-Standard Employment in Europe: Its Development and Consequences for the European Employment Strategy. *German Policy Studies*, 7(1): 171-210.
- Souhuwat, S. en B. Van der Sluis (2014) Nationaal Stage Onderzoek Studenten 2014. *Stage Plaza*. Verkregen op 30 april 2016, www.nationaalstageonderzoek.nl/media/nso_2014_students.pdf.
- SZW (2013) *Beantwoording Kamervragen over onbetaalde stages*. Verkregen op 30 april 2016, www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2013/10/28/beantwoording-kamervragen-over-onbetaalde-stages.html.
- Tokumitsu, M. (2014) In the Name of Love. *Jacobin Magazine*. Verkregen op 18 april 2016, www.jacobinmag.com/2014/01/in-the-name-of-love/.
- University of Sydney (2015) *Graduate Work Placement Program*. Verkregen op 30 april 2016, sydney.edu.au/business/itls/students/workplacements.
- Vijzel, A. van de (2012) Afgestudeerd? Bij gebrek aan banen lonkt de stage. *Trouw*. Verkregen op 13 mei 2016, www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/article/detail/3265527/2012/06/04/Afgestudeerd-Bij-gebrek-aan-banen-lonkt-de-stage.dhtml.
- Weber, M. (2002 [1920]). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. Los Angeles: Roxbury Publishing.

Over de auteurs

Bram van Vulpen heeft sociologie gestudeerd aan de Universiteit van Amsterdam en is cum laude afgestudeerd op sociaal beleid en sociale problemen. Sinds juli 2016 is hij als onderzoeker en leermanager verbonden aan de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur (NSOB). Binnen de NSOB Denktank werkt hij mee aan onderzoeken op het gebied van beleidsevaluatie, governance en maatschappelijke onvrede. Daarnaast is hij lid van de junior-redactieraad van SPUI25 – het academisch-cultureel centrum van de UvA.

E-mail: bramvv@gmail.com

Marguerite van den Berg is universitair docent sociologie aan de Universiteit van Amsterdam. Ze schreef over stedelijke cultuur, gender, beleid en onderwijs in verschillende tijdschriften en promoveerde op een proefschrift over de rol van opvoedingsondersteuning in de regeneratie van Rotterdam. Ze geeft onderwijs in de bachelor- en masterprogramma's van de Sociologieopleiding van de UvA, in het bijzonder de vakken Public Issues & Policy (MA) en Gender & Sex in the City (MA).

E-mail: m.a.vandenberg@uva.nl